

ضلع ثابت: اسلوبی در نگاره های خاوران نامه

پدیدآورنده (ها) : ارجمند اینالو، مهدی

هنر و معماری :: نشریه نگره :: پاییز ۱۳۸۸ - شماره ۱۲ (ISC)

صفحات : از ۵۳ تا ۶۲

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1377605>

تاریخ داندود : ۱۴۰۵/۰۵/۱۴

کاربر گرامی، فایل داندود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- جلوه های حماسی، ملی و مذهبی در نگاره های خاوران نامه مکتب شیراز
- نسخه ی خطی خاوران نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو
- بررسی نگارگری مکتب شیراز با تاکید بر کتاب خاوران نامه
- بررسی تطبیقی حرکت در نگاره هایی از نسخه خاوران نامه (۸۸۱ ه.ق) از مکتب شیراز با نسخه ی خمسه ی تهماسبی (۹۴۵ - ۹۴۹ ه.ق) از مکتب تبریز
- خاوران نامه: برترین حماسه ی دینی
- ریخت شناسی خاوران نامه ابن حسام خوسفی بیرجندی با تکیه بر نظریه پراپ
- خاوران نامه از منظر هنر نگارگری با تأکید بر عوامل مؤثر در شکل گیری اثر هنری و تحلیل نمادهای آن
- پژوهشی بر موضوع نبرد حضرت علی (ع) با اژدها در چهار نگاره از خاوران نامه موزه کاخ گلستان
- سفال، هنر مردمی
- برآورد جمعیت در سیستان بر پایه مطالعات باستان قوم شناسی
- تصویر، ایماژ (پی انگاره) و ادراک بصری
- گرمابه های روستایی شهرستان زنجان از منظر قوم باستان شناسی

عناوین مشابه

- مطالعه تطبیقی تقابل خیر و شر در نگاره های "خاوران نامه" و "شاهنامه" (با رویکرد نقد کهن الگویی)
- تقابل خیر و شر در سه نمونه از نگاره های خاوران نامه
- در شیوه و مکتب نگاره های خاوران نامه
- تحلیل کاربرد رنگ در نگاره های معراج نامه میرحیدر بر مبنای جایگاه رنگ در قرآن مجید و احادیث
- مطالعه نگاره های عذاب در معراج نامه شاهرخی و تطبیق آن با نگاره های سوترای مقدس ده پادشاه
- شناسایی ویژگی های فرش بافی دوره ترکمانان براساس نگاره های خاوران نامه ابن حسام
- نگاره های شجاعت نامه به مثابه تاریخ مصور جنگ های ایران و عثمانی در قفقاز (۹۸۶- ۹۹۳ ق)
- تصویرگری آیات قرآن در نگاره های بهشتی و دوزخی معراج نامه ی تیموری
- بررسی اسطوره جمشید در گرشاسب نامه اسدی طوسی و «جام جمشیدی» عبد یبیک شیرازی در تطبیق با نگاره های جمشید در شاهنامه بایسنقری
- نگاهی به آیین نامه ی اجرایی معافیت مالیاتی مازاد تجدید ارزیابی دارایی های ثابت؛ تجدید ارزیابی دارایی ها در برابر چند پرسش

ضلع ثابت: اسلوبی در نگاره های خاوران نامه

مهدی ارجمند اینالو *

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۷/۲۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۹/۱۷

چکیده

کتاب خاوران نامه سروده ابن حسام توسط فرهاد نقاش شیرازی در اواخر سده نهم هجری قمری به تصویر درآمده است. نگاره های این کتاب متعلق به مکتب شیراز دوره ترکمانی و از نظام جدول کشی و تناسبات دقیق ریاضی برخوردار است. کاتب، جدول کش و نگارگر در تهیه و تنظیم این کتاب با هم هماهنگ بوده اند. اضلاع قاب ها در همه نگاره ها نسبتی ثابت دارند، و در برخی موارد قاب ها شکسته یا پلکانی هستند. در این مقاله علاوه بر بیان اصول کلی جدول کشی ها و قاب نگاره، چرایی شکسته شدن آن ها نیز بررسی شده است. به نظر می رسد به دلیل رعایت هندسه ای دقیق؛ قاب نگاره ها به پیشنهاد نگارگر تغییر می کند. ثابت نگاه داشتن اندازه یک ضلع در تمام نگاره های موجود در خاوران نامه نکته مورد توجه در این مقاله است. این تحقیق بر اساس هدف، بنیادی بوده و در جست و جوی واقعیت ها به تبیین ویژگی ها و صفات جدول کشی و اصول ریاضی قاب بندی ها می پردازد و بر اساس ماهیت و روش آن، از نوع تحلیلی و توصیفی است. براساس نسخه چاپ شده از خاوران نامه (نسخه موجود در کاخ گلستان) روابط ریاضی قاب بندی ها بررسی شده و منابع استفاده شده کتابخانه ای و مشاهده مستقیم است.

واژگان کلیدی

نگارگری، خاوران نامه، جدول کشی، ضلع ثابت.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران

Email: Mehdi74arjman@yahoo.com

مقدمه

پس از به تخت نشستن ابراهیم سلطان (حدود ۸۳۴-۸۳۹ هجری قمری) در شیراز تحولی اساسی در سبک نگارگری مکتب شیراز پدید آمد. کارگاه های غیر درباری، باعث رونق نقاشی به عنوان کالایی تجاری شد و تولید انبوه و شتاب در خلق نسخه های متعدد، ویژگی های منحصر به فردی را به این نوع نگاره ها داد. طراحی و ترکیب بندی بی پیرایه و معماری ساده، شاخص ترین این ویژگی هاست. عناصر نوشتاری در تمام ترکیب بندی، اهمیتی خاص یافت و رابطه متقابل متن و تصویر اصولی منسجم پیدا کرد که تا آخر سده دهم در نگارگری شیراز رعایت گردید. یکی از کتاب هایی که چنین شاخصه هایی را در خود دارد خاوران نامه است. کتاب خاوران نامه سروده ابن حسام را فرهاد، نقاش شیرازی، در اواخر سده نهم هجری قمری تصویر کرده است. پژوهشگران نگاره های این کتاب را متعلق به مکتب شیراز به عبارت دقیق تر متعلق به شیوه ترکمانی از «مکتب شیراز» دانسته اند.^۱

رنگ های شاد و مهیج، پیکره های بزرگ، عدم تناسب سر با بدن (سر بزرگ تر است) طراحی سنجیده و تقارن در ترکیب بندی، از ویژگی های دیگر این کتاب است که هر یک مفهومی خاص را بیان می کند.

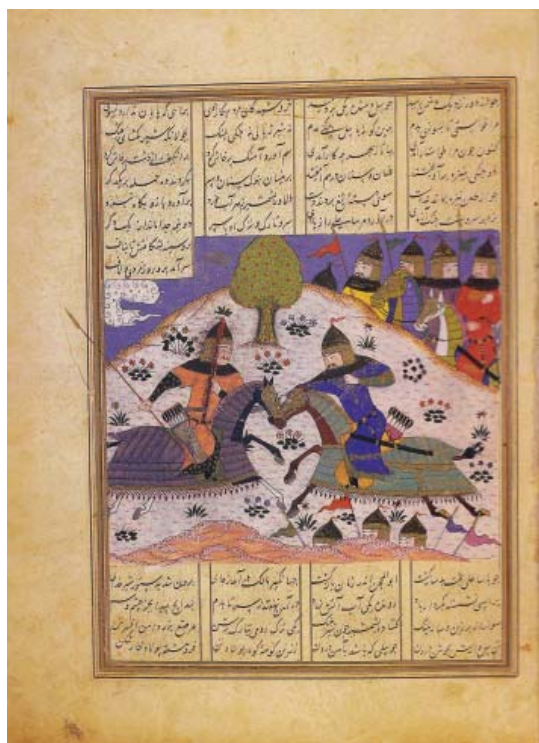
«در نگاره های خاوران نامه توجه به طبیعت و جزئیات کم تر مشهود است. افق بلند و انسان های بزرگ، بیش ترین توجه را به خود جلب می کنند. مردان با ریش نقش شده اند و دستار به سر دارند» (کن بای، ۱۳۸۷، ۴۱)

فرهاد با همکاری دستیارانش یکی از شاخص ترین کتاب های سبک تجارتی یعنی خاوران نامه حدود ۸۸۱ هجری قمری را مصور کرده است. اغلب نگاره های نسخه مورد اشاره ترکیب بندی و نظام جدول کشی بسیار دقیقی دارند. انتخاب هندسه و ریاضیات در هماهنگی و یکدستی کل نگاره ها نشان از مهارت، تخیل و خلاقیت فرهاد و دیگر هنرمندان مکتب شیراز دارد. این کتاب در همان وزن عروضی شاهنامه و به شکلی انکار ناپذیر، تقلیدی از آن است. با این تفاوت که اسامی قهرمانان و دژخیمان شاهنامه جای خود را به قهرمانان مذهبی و دشمنان آنان داده است. قهرمان این کتاب حضرت علی (ع) است.

مضمون شیعی آن با رشادت های آن حضرت در نقش قهرمانی اسطوره ای (چون رستم) درک و دریافت می شود. مضمون شیعی این کتاب یکی از دلایلی است که تولید آن را در مکتب شیراز، در دوران ترکمانان سنی مذهب تحت شعاع قرار داده است. با این حال بسیاری از پژوهشگران (رضی زاده، ۱۳۸۴، ۶۸) خاوران نامه را متعلق به مکتب شیراز دانسته اند. با پذیرش این موضوع توجه به ساختار و نظام جدول کشی و قاب بندی ها که در مکتب شیراز بسیار هماهنگ و ستودنی است اهمیت می یابد. بنابراین اضلاع هندسی و تناسبات ریاضی، شاخص ترین

۱- یحیی نکاء خاوران نامه را متعلق به مکتب هرات دانسته است که نظریه ای نسبتاً ضعیف است

۲- در این مقاله تغییر شکل، اضافه و یا کم نمودن اندازه اضلاع مستطیل اصلی که شامل متن و تصویر است، را قاب شکسته و تغییر شکل، زیاد و کم نمودن اندازه اضلاع مستطیل دوم، که تنها تصویر در آن قرار گرفته را قاب پلکانی می گوئیم.

تصویر ۱- خاوران نامه، نگاره مالک در آوردگاه

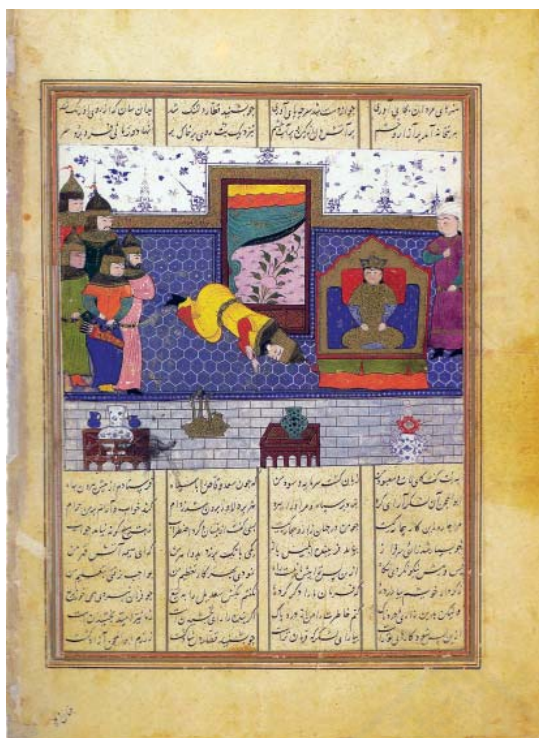
بررسی در موضوعات مورد این پژوهش است. نسخه ای مصور از خاوران نامه در کتابخانه کاخ گلستان است. به احتمال زیاد ۶۸۵ برگ بوده که ۶۴۵ برگ آن موجود است. این برگه ها از کاغذ ختایی به قطع ۲۷۵ × ۳۸۵ میلی متر است. جدول کشی غالب صفحات به ابعاد ۲۵۰ × ۲۸۰ میلی متر است. این نسخه ۱۵۵ تصویر داشته، که امروز ۱۱۵ قطعه از آن باقی مانده است. (خوسفی بیرجندی، ۱۳۸۱، ۶)

در نسخه چاپ شده (خوسفی بیرجندی، ۱۳۸۱) آنچه دیده می شود، ابعاد ۱۹۵ × ۲۸۰ میلی متر است که تا ۲۰۴ × ۲۸۰ میلی متر نیز می رسد. جدول کشی ها نیز به تناسب کوچک تر از اندازه اصلی چاپ شده اند. اندازه اغلب آن ها ۱۶۰ × ۲۱۰ میلی متر است. بررسی ها در این مقاله بر اساس نسخه چاپ شده و تطبیق آن با اصل اثر صورت گرفته که قاب نقاشی ها در این نسخه با تقریب ۷ به ۴/۵ با اصل کتاب تناسب دارد.

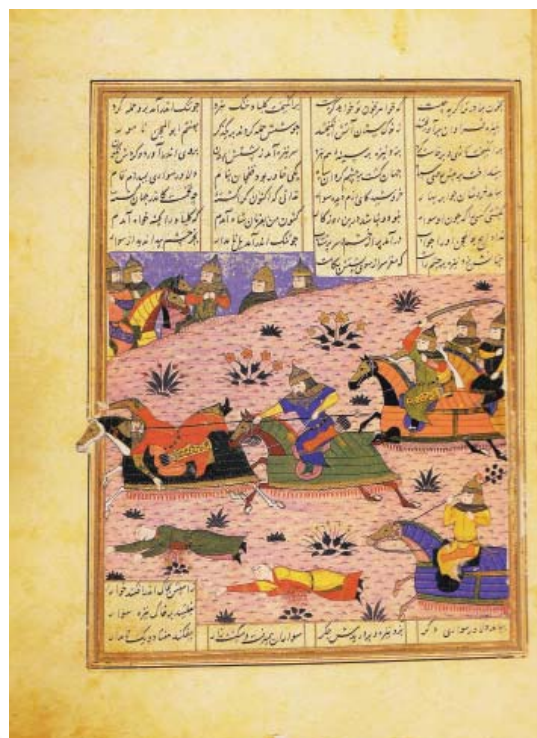
در تمام صفحات مصور خاوران نامه، تصویر، نوشته و جدول کشی ها هماهنگ هستند و از اصولی هندسی پیروی می کنند. اما این اصول و تناسبات هندسی چگونه اند؟ و چرا در بعضی نگاره ها مستطیل و قاب تصویر شکسته است؟

الف: قاب های شکسته و پله ای^۲

از خصوصیات آشکار مکتب شیراز، ارتباط تنگاتنگ بین متن و تصویر است که در این کتاب به خوبی نمایان است. با نگاهی گذرا به تصاویر خاوران نامه می توان به

تصویر ۳- خاوران نامه، سجده کردن قطار بر بت

تصویر ۲- خاوران نامه، نگاره ابوالمحجن در آوردگاه

خاوران نامه از این ویژگی برخوردارند، یعنی بیت‌هایی که شرح ماجرا می‌کنند، در نزدیک‌ترین مکان تصویر شده اند. برای نمونه هنرمند در نگاره (مالک در آوردگاه) سینه شکافتن دشمن را که اوج داستان در این صفحه است به تصویر می‌کشد. بیت مربوط به این صحنه در نزدیک‌ترین مکان تصویر شده است.

برو سینه بشکافتش تا به ناف

سر آمد برو روز مردی و لاف

این بیت را بیت مصور می‌گویند. «بیت مصور به آن ابیاتی گفته می‌شود که مضمون آن‌ها بیش‌ترین ارتباط را با نقش یا صحنه تصویر شده داشته باشد. بیت مصور را اغلب بلافاصله پیش از نقش یا در جای متمایز دیگری در همان صفحه می‌توان یافت» (مهران، ۱۳۸۷، ۱۰۵). این احتمال وجود دارد که پلکانی کردن قاب به دلیل نزدیک شدن بیت مصور به صحنه تصویر و یا تاکید بر آن بوده است. این موضوع گاه می‌تواند بر اساس ضرورت صورت پذیرد. قاب‌های شکسته و پلکانی در خاوران نامه ۳۰ نگاره از ۱۱۵ نگاره را شامل می‌شوند. اگرچه بیت مصور گاه در آن‌ها قرار گرفته و به تصویر نزدیک شده، اما می‌توانست بدون این‌که قاب شکسته شود در جایی دیگر نیز قرار گیرد، و هم چنان به متن نزدیک باشد؛ به قسمت پایین تصویر شماره ۲ (ابولمحجن در آوردگاه) نگاه کنید.

بیت سمت چپ در بخش پایین نگاره (ز اسبش به خاک اندر افکند خوار/ بغلطید برخاک تیره سوار) می‌تواند به

روشنی به نظام محکم آن پی برد، ترکیب بندی هماهنگ شکل، فضا، نوشته و تصویر بر پایه ریاضیات دقیق استوار است. به نظر می‌رسد تمام تلاش نگارگران شیراز به منظور یافتن اصول بصری در القای بهتر مفاهیم متن بوده است. رعایت اصول هندسی و توجه به محورهای عمودی، افقی و دقت در رابطه جدول‌های متن و تصویر در خاوران نامه از اهمیتی ویژه برخوردار است.^۱ بر فرض این‌که نگارگر با مشورت خوش‌نویس جای دقیق نقاشی و بیت‌ها را مشخص کرده، وبا پذیرفتن الگوی ثابت برای جای‌گیری جدول‌ها در صفحه، تا حدودی هماهنگی متن و تصویر را تعیین می‌نماید. اما آیا شکسته‌ها و قاب‌های پلکانی بر اساس ضرورت صورت گرفته یا براساس اصولی از پیش طراحی شده ساخته شده‌است؟ نگارنده در این مقاله سعی دارد با در نظر گرفتن رابطه متن و تصویر نظام جدول کشی خاوران نامه را تحلیل کرده و علل پلکانی شدن قاب تصویر را توضیح دهد. چندین فرضیه در این باره مطرح است:

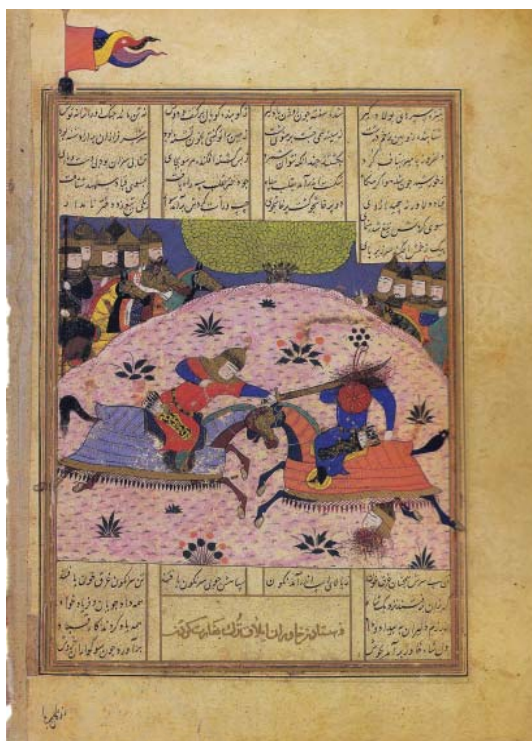
الف: بیت مصور

در اغلب کتب متعلق به مکتب شیراز نگارگر و همکاران او از میان رویدادهای مهم داستان، صحنه‌هایی خاص را برای نگارگری انتخاب می‌کردند که نقطه عطف و یا اوج آن داستان بودند، گاهی یک بیت به تنهایی و گاه چند بیت بیانگر حادثه تصویر شده اند. تقریباً تمام تصاویر

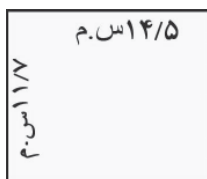
۱- رویین پاکباز ضوابط معین در رابطه متقابل متن و تصویر را در شاهنامه ابراهیم سلطان چنین بیان می‌کند: «قاعده کلی چنین است که با جای دادن دو یا چهار کتیبه در بالا و پایین نگاره، ساختاری متقارن و هندسی در فضای تصویری به وجود می‌آید. اگر محورهای عمودی میان کتیبه‌های فوقانی و تحتانی را ترسیم کنیم، فضا به چند بخش متناسب تقسیم می‌شود. غالباً اشخاص و وقایع اصلی در بخش میانی و در زیر خط افق تمرکز می‌یابند» (پاکباز، ۱۳۷۹، ۷۳)

تصویر ۵- خاوران نامه، از هوش رفتن سعد در دامان حضرت امیر (ع)

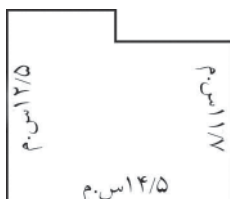

تصویر ۴- خاوران نامه، قباد در مصاف با دشمن

اندازه به وسیله خطوط مرزی جدول اصلی محدود می شود. اما عرض قاب که اندازه اش $11/7$ است به تعداد بیت های جدول اصلی قابلیت تغییر دارد. یعنی می تواند کم تر یا بیش تر شده و نیز با ثابت بودن همین اضلاع، درون آن تغییر کند. یعنی به بالا یا پایین جدول اصلی جابه جا شود و به انتخاب هنرمند از یک بیت تا چندین بیت مختلف در پایین یا بالای قاب قرار گیرد. آن چه در تمام ۸۴ نگاره از نظر نوع قاب نخست ثابت است اندازه اضلاع و مهم تر، تناسب آن می باشد که تناسب اضلاع این مستطیل $1/2$ است.

نوع دوم: مستطیلی که به اندازه یک مصرع از طول و دو مصرع از عرض، در یک گوشه، پله دارد. ابعاد این مستطیل در قسمت پله دار $14/5 \times 11/7$ و در سمت دیگر $14/5 \times 12/5$ است. این شکل از قاب بندی شامل ۱۱ نگاره است. (تصویر ۴، قباد در مصاف با دشمن)

قسمت چپ بالا منتقل شود، در حالی که بیت مصور (چنانش بزد نیزه بر چشم راست/ که مغز سر از سوی پشتش بکاست) بدون شکستن قاب، نیز نزدیک ترین مکان را به قاب تصویر داشته باشد.

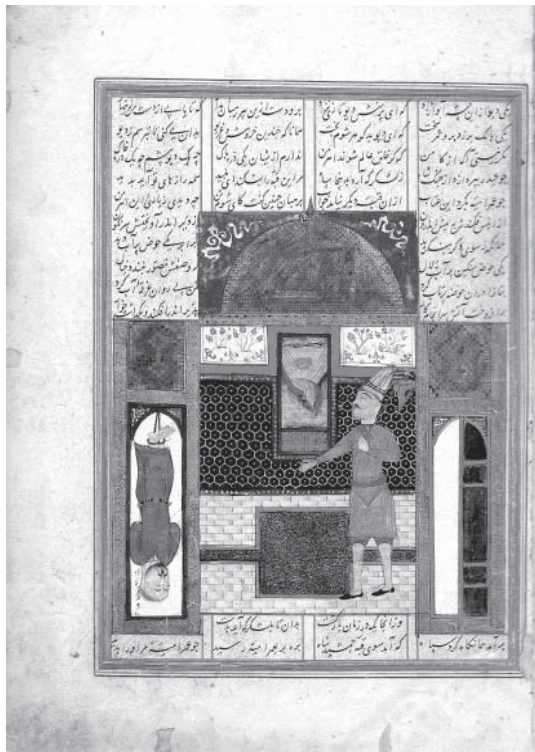
گرچه بیت مصور می تواند دلیل قابل قبولی برای پلکانی شدن قاب باشد، اما به طور کامل آن را توضیح نمی دهد. حداقل در خصوص نگاره های خاوران نامه این گونه نیست. چرا که گاهی قاب ها از طرفین شکسته می شده و اسب ها و سواران بیرون از کادر تصویر می شوند؛ بدون این که در جاگیری بیت مصور نقش داشته باشند. در این جا بررسی هندسی قاب نگاره ها ما را به فرض دیگری می رساند.

ضلع ثابت

ابعاد کتاب خاوران نامه مستطیل عمودی با نسبت رادیکال ۲ است. با بررسی ۱۱۵ نگاره خاوران نامه ۶ نوع قاب قابل تشخیص است.

نوع اول: مستطیلی که تصویر در آن نقش شده، طولی برابر با $14/5$ و عرضی به اندازه $11/7$ دارد. این نسبت تقریباً تمام نگاره های خاوران نامه که بدون پله و شکست قاب هستند، می باشد، یعنی ۸۴ نگاره از ۱۱۵ نگاره موجود در کتاب را شامل می شود. (تصویر شماره ۳، سجده کردن قطار بر بت)

این تصویر همان طور که دیده می شود، طول قاب تصویر $14/5$ می باشد که همیشه ثابت است. چرا که این

تصویر ۷- خاوران نامه، سرنگون شدن رهبان به دست عمر امیه

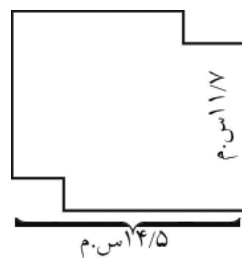
تصویر ۶- خاوران نامه، حضرت امیر(ع) در مصاف با دشمنان

۱- این جا ذکر این نکته در درک بهتری از موضوع موثر است. در صفحه آرایی (لی آوت) که از مباحث اصلی گرافیک است، وجود ساختار باطنی طراحی صفحه (گرید) بسیار حائز اهمیت است.

در واقع گرافیکست برای تناسب در طراحی صفحاتش از گریدی خاص استفاده می کند. با این کار تمام صفحات، طراحی مستقل اما بنیانی یکسان در شالوده صفحه بنمایش پیدایمی کند. به نظر می رسد این گرید در طراحی قاب تصویر خاوران نامه مستطیلی با اضلاع $14/5 \times 11/7$ باشد، که نسبت $1/2$ را داراست.

۲- خاطره ذهنی و نیروی خطوط تصویر: شکل روبرو اگرچه دایره ایی کامل نیست، اما ذهن ما با خاطره و تجربه ایی که از گذشته بصری خود دارد، آن را بازسازی می کند. این امر تنها مربوط به ذهن انسان است. چراکه حتی رباطهای هوشمند از درک این خطوط به عنوان دایره عاجزند. عامل تاثیر گذار دیگر مربوط به انرژی، جهت و نیروی خطوط است.

تنها با اندازه ثابت، از دو ضلع $(14/5$ و $11/7)$ از مستطیل به درک حسی از این تناسب می رسیم. در واقع چشم قاب را خارج از پلکانی بودن یا نبودن، تصویرگری در محدوده دو ضلع جدول اصلی (متن و تصویر) می بیند و چشم و ذهن ما این جدول را با جدول های دیگر متناسب می پندارد. به عبارت دیگر ساختار باطنی طراحی صفحه (گرید) اصلی جدول کشی قاب تصویر، همچنان مستطیلی با اندازه ای ثابت و تناسب $1/2$ است.

نوع چهارم: مستطیلی که گاه جدول را شکسته و علاوه بر آن پله دار نیز شده است. ابعاد این مستطیل $11/7$ و $14/5$ از سمت راست است. بیشترین عرض تصویر $13/5$ و بیشترین طول 18 است. این شکل از جدول کشی ۷ نگاره را دربر می گیرد. (تصویر ۶، حضرت امیر در مصاف با دشمنان)

در تصویر ۴، اندازه ضلع پایین $14/5$ است که این گونه از قاب نیز مانند نوع نخست می باشد. اما ضلع سمت چپ قاب تصویر $12/5$ است. بنابراین قاب باید اضلاع $12/5 \times 14/5$ را داشته باشد. اما هنرمند با بریدن گوشه ای از قاب و قرار دادن بیتی از مثنوی به جای آن ضلع سمت راست را به $11/7$ تغییر داده است. در این نوع نیز تناسب $1/2$ رعایت می شود.

نوع سوم: مستطیلی که در قطر خود به اندازه دو مصرع در عرض پله دارد و ابعاد اضلاع آن $14/5 \times 11/7$ است. این شکل از قاب بندی شامل ۱۲ نگاره می شود. (تصویر ۵، از هوش رفتن سعد در دامان حضرت امیر) در این تصویر هنرمند با بریدن گوشه های قاب اندازه هردو ضلع را به $11/7$ رسانده است. اما طول نیز از ارتفاع $14/5$ به $11/7$ کاهش پیدا کرده است. در نگاه نخست به نظر می رسد که این نوع از قاب نسبت متفاوتی با انواع دیگر دارد.

اما چنین نیست، چرا که نه تنها با اندازه گیری دقیق از لبه بریدگی های پلکانی (پله بالا و پایین) نگارگر بخش عمده ای از قاب تصویر را در ضلع $14/5$ ترسیم کرده ، بلکه از جنبه بصری، خاطره سازی ذهنی و خطوط نیروهای تصویر ۲ نیز تناسب $11/7 \times 14/5$ قابل قبول است. به این معنی که به دلیل کثرت تناسب $1/2$ در کل کتاب خاوران نامه،

تصویر ۸- خاوران نامه، معراج حضرت رسول اکرم (ص)

از قاب تصاویر که گاه شکل های مختلف به خود می گیرند نیز با $1/2$ ثابت شده است.

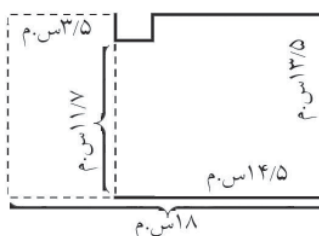
نوع ششم: مستطیلی که از لحاظ عرض و طول یک سانتی متر از انواع دیگر کوچکتر است اما ابعاد آن دارای همان تناسب ثابت است. اندازه ضلع های آن $10/7 \times 13/5$ است. در نمونه ای که قاب شکسته می شود، بیشترین عرض و طول $13/5$ است. این شکل از قاب بندی نیز تداعی مربع می کند و سه مورد از نگاره های کل کتاب را شامل می شود.

این تصویر اگرچه به اندازه یک سانتی متر، چه در جدول اصلی و چه در قاب تصویر کوچک شده است، اما هم چنان تناسبات خود را ($1/2$) حفظ کرده است. با نگاهی دقیق تر به انواع مختلف شکست قاب ها چند نکته آشکار می گردد:

- ۱- نسبتی ثابت بر قاب تمام نگاره ها وجود دارد.
- ۲- این نسبت ثابت (نسبت ضلع های مستطیلی که نگاره در آن تصویر شده) با نسبت اضلاع صفحات کتاب، تقریباً

در این تصویر هنرمند گوشه قاب تصویر را بریده است. به این ترتیب اضلاع عرضی به اندازه ثابت $11/7$ می رسند؛ و اندازه طولی در داخل جدول به $11/7$ کاهش پیدا کرده است، که توضیح این شیوه در قاب نوع سوم آمده است.

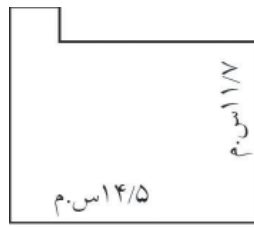
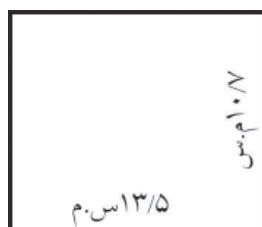
اما در این نمونه علاوه بر پله ای شدن، جدول اصلی نیز شکسته است. (شکستن جدول اصلی خارج از بحث در مورد قاب تصویر است و موضوع این مقاله محسوب

می شود. این امر مربوط به شیوه ترکیب بندی نقاشی است، که خود مستلزم بررسی و نوشتاری دیگر است. تنها به این نکته اشاره می شود که شکستن جدول اصلی ضربه فرود شمشیر امام علی (ع) را در نقطه تمرکز قرار می دهد که در فاصله $3/5$ سانتی متری از دیواره نقاشی است. ترکیب بندی هندسی و حساب شده در تمام ۱۱۵ نگاره خاوران نامه یکسان است و خطوط تمرکز از ویژگی های بارز آن به شمار می رود.

نوع پنجم: مستطیلی که بیش از یک مصرع در طول بریده شده، و گاه شکلی غیر معمول به خود گرفته است. ابعاد این مستطیل $11/7 \times 14/5$ می باشد. از آن جا که بیشترین طول و عرض به یک اندازه یعنی $14/5$ می رسند، شکل کلی تداعی مربع می کند. این شکل از قاب بندی شامل ۷ نگاره است. (تصویر ۷، سرنگون شدن رهبان به دست عمر امیه)

در این تصویر اندازه ضلع های عرضی با شکست های متفاوت قاب تصویر از بالا (سمت گنبد) و از پایین که بیتی زیر آن قرار دارد به ضلع ثابت $11/7$ و طول تصویر نیز از لبه پلکانی بالا و پایین به $14/5$ می رسد. اما نکته قابل تامل دیگر این است که اندازه نوک گنبد تا پایین نقاشی نیز $14/5$ است. بنابراین دوخط به اندازه $14/5$ سانتی متر از مرکز طولی و عرضی نقاشی، یکدیگر را قطع کرده اند. این موضوع نیز در ذهن تداعی مربع می کند. نسبت این گونه

تصویر ۹- خاوران نامه، کمند انداختن کفار به سوی حضرت علی (ع)

هماهنگ است.

تناسبات کلی کتاب به این شرح است:

نسبت اضلاع مستطیل کتاب $2\sqrt{3} = 1/4$ است.

نسبت ضلع های قاب اصلی (متن و تصویر) $1/3$ است.

نسبت ضلع های قاب تصویر به یکدیگر $1/2$ است.

آیا در کتابی با تناسب ضلع های رادیکال ۲، بهترین

تناسب ضلع های جدول اصلی (متن و تصویر) $1/3$ و

بهترین تناسب ضلع های قاب تصویر $1/2$ است؟!

۳- تقریباً در تمام مستطیل هایی که فرهاد و شاگردانش

نقاشی کرده اند؛ یک ضلع، عددی ثابت دارد. این ضلع از

مستطیل را «ضلع ثابت» می نامیم.

عدد ضلع ثابت در نگاره های خاوران نامه $11/7$

۱- همان طور که گفته شد این اندازه بر اساس کتاب چاپ شده است، که با نسبت ۷ به ۴،۵ با نسخه موجود در کاخ گلستان متناسب است.

زمین افتاده است. پای این سرباز، خط پایین مستطیل را شکسته و در متن نقاشی شده و قاب در سمت راست به اندازه ۳/۵ سانتی متر شکسته شده است. ضلع ثابت در سمت راست در عرض ۱۱/۷ است اما در چپ ۱۱/۲ سانتی متر است. با کمی دقت و با اندازه گیری با خط کش درمی یابیم که در واقع کادر کج کشیده شده است. نگارگر با آگاهی از این موضوع برای رعایت تناسب چشمی، پای سرباز را از مستطیل عبور داده است.^۱

توجه کنید که بدن اسب روبه رو کامل کشیده نشده و خط زمینه آن را قطع می کند. اما نگارگر این اجازه را دارد که پای سرباز را حتی به قیمت پوشاندن اندکی از متن بیرون از قاب تصویر کند. پای سرباز ضلع ۱۱/۲ را به ۱۱/۷ که اندازه ضلع ثابت است، می رساند. این قاب در گونه اول قرار می گیرد. بر خلاف نظر برخی محققان (رضی زاده، ۱۳۸۴، ۶۷) قاب ۲ا به دلخواه شکسته نمی شوند، بلکه بر اساس اصول و نظامی خاص صورت می پذیرند. شکستن قاب و پلکانی کردن آن به عواملی چون بیت مصور، ترکیب بندی دلخواه نگارگر و قرار داد از پیش تعیین شده آن با خوش نویس بستگی دارد. اما به نظر می رسد ضلع ثابت ظن قوی تری است.

سانتی متر است.^۱ چنین به نظر می رسد که پلکانی کردن قاب ها، کشف منحصر به فرد نگارگرانی توانا، برای ثابت نگاه داشتن یک ضلع، در نگاره های کل یک کتاب است. طول همیشه به وسعت عرض جدول اصلی گسترده است.

بنابر این همیشه ثابت است (۱۴/۵) اما عرض می تواند متغیر باشد. بنابراین ثبات اندازه تنها یک ضلع می تواند نسبت قاب تصاویر را در ذهن و چشم ایجاد کند. انتخاب این ضلع ثابت باعث می شود بیننده با ورق زدن کتاب تمام تصاویر را هم اندازه و متناسب ببیند. این هندسه می تواند برآمده از اندیشه اسلامی باشد همچنین کثرت در قالب وحدت در این کتاب به خوبی دیده می شود.

بنابراین بریده شدن قاب ها و پلکانی کردن آن ها برای ثابت نگاه داشتن اندازه یک ضلع، اسلوبی قابل مشاهده در نگارگری های خاوران نامه است.

برای درک بهتر موضوع، نگاره «کمند انداختن کفار به سوی حضرت» مورد بررسی قرار می گیرد. در تصویر ۹، افق بسیار محدود است. سپاهیان دشمن در گوشه ای به صورت فشرده ترسیم شده اند. خط پایین مستطیل مرز بین متن و تصویر را مشخص می کند.

سربازی لباس قرمز بر تن دارد و در سمت چپ روی

نتیجه

در این بخش بیان کلی روند تحقیق و پاسخ به پرسش زیر، نتیجه به دست آمده را بهتر بیان می کند. چرا در برخی از نگاره های خاوران نامه قابی که تصویر در آن نقش شده، پلکانی می شود؟ در پاسخ به این سؤال چند فرضیه مطرح است:

۱- اعمال نفوذ خوش نویس در چیدمان شعرها؛ برای این که ابیات دلخواه به پشت صفحه منتقل نشوند یا در صفحه قبل باقی نمانند. خوش نویس قسمتی از ابیات شعر را داخل قاب تصویر می نوشت.

۲- اعمال نفوذ نگارگر در تاکید بر نقاشی، در برخی از نقاشی ها، گوشه تیز قاب پلکانی تصاویر بر پویایی آن (و تاکید بر نقطه بحران) تاثیر دارد.

۳- سلیقه ایی که هر یک از نقاشان، جدول سازان و خوش نویس در ایجاد زیبایی شناسی منظور خود به کار می برند.

۴- حضور بیت مصور: با پلکانی کردن قاب، بیت مربوط به نقاشی در نزدیک ترین محل به آن قرار می گیرد.

۵- ضلع ثابت: نگارگر از طریق پلکانی کردن قاب برای هماهنگ بودن کل کتاب اندازه یک ضلع را در تمام قاب ها ثابت نگاه می دارد.

نظر به هماهنگی فوق العاده متن و تصویر، فرض های ۱ و ۲ اگرچه شواهدی بر درست پنداشتن آن ها وجود دارد در این پژوهش در حاشیه توجه قرار گرفت. چرا که هماهنگی کاتب و نگارگر در بسیاری موارد مشهود است و این هماهنگی مانع از سلیقه ورزی و خودرایی هر کدام می شود. از طرفی نظم قابل توجه در کل کتاب ما را به دلیلی ریاضی وار و منطقی تر رهنمون می سازد. مورد ۴ همانطور که در متن بررسی شد تاحد زیادی می تواند منطقی باشد؛ اما نمونه های فراوانی وجود دارد که درستی این فرضیه را نقض می کند.

اما ضلع ثابت: اشکال هندسی منتظم همیشه از قواعد ریاضی پیروی می کنند. از آن جا که مستطیل

۱- اشتباه در نظام جدول کشی و نگارگری بسیار اتفاق افتاده است. گویی از سمت شاگردان بوده و پس از آن، استاد آن ها را تصحیح کرده است. آثار پاک شده و دوباره کشیدن جدول ها در چندین نگاره خاوران نامه به چشم می خورد.

۲- در مکتب هرات، خارج شدن تصویرها از قاب یا جدول در تصویرها متداول بوده است، به طوری که گویی نگارگر از قبل با هماهنگی با جدول کش چنین کرده است. در صورتی که در خاوران نامه نگارگر به میل خود و بدون هماهنگی و بنا به تصویر مورد نظر، نگاره را از چهار چوب تصویر بیرون آورده است.

پایه صفحه بندی و جدول کشی این کتاب می باشد، بنابراین پژوهش در این زمینه مستلزم اندازه گیری دقیق با خط کش و محاسبات ساده ریاضی است. ابتدا در نظر می آید کشف رابطه هندسی بین قاب تصاویر سالم و قاب تصاویر پلکانی است. بررسی انواع مختلف قاب ها، مستطیلی ثابت با نسبت $1/2$ را به عنوان «گرید» ساختار باطنی طراحی صفحه در نظام جدول کشی نشان می دهد. پس این فرض که هنرمند یک ضلع را به عمده کوتاه می کند تا مستطیلی با ضلع های $14/5 \times 11/7$ رسم کند توضیح و ساختاری منطقی می یابد. نتیجه به دست آمده را می توان چنین خلاصه کرد:

بررسی نگاره های خاورانامه نشان داد که نگارگران و خوشنویس این کتاب از هندسه ای کاملاً حساب شده در قاب بندی، جدول کشی و ترکیب بندی استفاده نموده اند. آن ها برای یک دست دیده شدن تصاویر همواره سعی کرده اند که ضلع های مستطیل دور نقاشی، وحدت خود را در تمام کتاب حفظ کنند. به همین دلیل یک ضلع را در تمام نگاره ها به یک اندازه حفظ می کنند. این شیوه ضلع ثابت نامیده می شود. (ضلع دیگر به دلیل محدودیت از سمت قاب اصلی تقریباً همیشه و خود به خود ثابت می ماند.) علت اصلی پلکانی شدن قاب نقاشی ها نیز رعایت ضلع ثابت توسط نگارگر است.^۱

منابع و مآخذ

- نکاء، یحیی، خاوران نامه نسخه خطی و مصور موزه هنرهای تزئینی، هنر و مردم، دروه جدید، شماره ۲۰، ۱۳۴۳.
- رضی زاده، رضیه، در شیوه و مکتب نگاره های خاورانامه، گلستان هنر، سال اول، شماره ۲، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴.
- مهران، فرهاد، بیت مصور: پیوند متن و نقش در نسخه های شاهنامه، نامه بهارستان، سال هشتم و نهم ۱۳۸۶-۱۳۸۷، دفتر ۱۳-۱۴، وین، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.
- پاکباز، رویین، نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز، نارستان، تهران، ۱۳۷۹.
- خوسفی بیرجندی، ابن حسام، خاورانامه، مقدمه از سعید انواری، کاخ گلستان و سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۱.
- کن بای، شیلا، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۸۷.

۱- در این مقاله تنها به چرایی پله دار شدن قاب تصاویر پرداخته شد. اما هم چنان سوال های زیر مطرح است:

الف- چرا جدول اصلی (متن و تصویر) شکسته می شود؟

ب- وجود عناصری مثل پرچم، دیوارهای برج و حتی نقوش انسانی در خارج از جدول اصلی چگونه توضیح داده می شوند؟

ج- اساساً چرا هنرمندان خاوران نامه تمام ۱۱۵ نگاره را در جدولی با اضلاع $11/7 \times 14/5$ قرار نداده اند (مانند ۸۴ نگاره دیگر)، که مجبور به شکستن و پله دار کردن قاب تصاویر (به منظور همکن کردن کل کتاب) نباشند؟

خاوران نامه، حضرت امیر(ع)
در مصاف با دشمنان حدودا
۸۸ هجری قمری، کتابخانه
کاخ گلستان